

Wstęp

Po II wojnie światowej idea praw ochrony człowieka zyskała powszechną akceptację. Nowe myślenie o tej kwestii legło u podstaw przyjęcia w 1948 r. przez Narody Zjednoczone Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, której postanowienia wzmocniły Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka (Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych), przyjęte w grudniu 1966 r. przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ). Prawa człowieka obejmują prawo do życia, wolności, bezpieczeństwa, wysłuchania przez niezawisły sąd, gwarantują wolność myśli, sumienia i religii, prawo do zgromadzeń i zrzeszania się. Kolejnym milowym krokiem na tym polu było podpisanie przez przywódców lub szefów rządów wszystkich krajów europejskich (z wyjątkiem Albanii) oraz Stanów Zjednoczonych i Kanady Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) w Helsinkach w 1975 r., a zwłaszcza zawartych w nim zobowiązań z tzw. trzeciego koszyka dotyczących praw człowieka oraz swobody podróżowania i wymiany informacji¹.

Chociaż pod względem kodyfikacji prawa międzynarodowego dokument ten nie przynosił zasadniczych zmian, odegrał istotną rolę w rozwoju myślenia na temat praw człowieka. Z jednej strony umożliwił społeczeństwom w krajach Europy Wschodniej, w tym w Polsce, lepsze korzystanie z międzynarodowych praw na tym polu po konferencji w Helsinkach. Z drugiej stworzył demokratom zachodnim korzystne przesłanki uwzględnienia tej kwestii w swojej polityce wobec Związku Radzieckiego i krajów od niego zależnych².

---

¹ Szerzej patrz np.: R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2006, s. 58–113; M. Piechowiak, *Filozofia praw człowieka. Prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony*, Lublin 1999, s. 20, 23–24; B. Sidi Diallo, *Międzynarodowe instrumenty ochrony praw człowieka*, Poznań 2010, s. 40–51. W pracy tego ostatniego autora znajduje się też dyskusja na temat definicji praw człowieka (ibid., s. 18–21). Najlepsze podsumowanie politologicznych koncepcji norm praw człowieka w polityce zagranicznej patrz D.C. Thomas, *The Helsinki Effect. International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*, Princeton 2001, s. 6–14. O historii praw człowieka patrz W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 23–124.

² W. Osiatyński, *Wprowadzenie do praw człowieka*, <http://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2016/02/WiktorOsiatyńskiWprowadzenieDoPojeciaPrawCzlowieka.pdf>, s. 7 (dostęp: 10.12.2017). Nieco inaczej pisze o tym R. Zięba (*Institucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*).

W Deklaracji Zasad rządzących wzajemnymi stosunkami między państwami – stanowiącej integralną część porozumienia helsińskiego – znalazło się także odwołanie do konieczności przestrzegania Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i Międzynarodowych Paktów Praw Człowieka³. Szczególną rolę w naszych rozważaniach odgrywa część zwana umownie trzecim koszykiem, w którym sygnatariusze zobowiązywali się m.in. do ułatwiania kontaktów międzyludzkich, łączenia rodzin i zawierania małżeństw między obywatelami różnych państw oraz do zapewnienia obywatelom prawa do informacji⁴.

Akt Końcowy KBWE nie miał w rzeczywistości charakteru traktatu międzynarodowego i nie podlegał ratyfikacji przez strony, które go podpisały. Mimo to sam fakt zawarcia go przez głowy państw lub szefów rządów, wraz z zasadą *pacta sunt servanda*, stwarzał poważny problem dla państw Układu Warszawskiego. Najbardziej zaskakujące dla Zachodu, w świetle dotychczasowej polityki państw bloku radzieckiego, a szczególnie samego ZSRR, było przyjęcie przez nie ustaleń w kwestii współpracy w dziedzinie humanitarnej zawartych w trzecim koszyku⁵. Zamierzały one jednak traktować część

Koncepcje – struktury – funkcjonowanie, Warszawa 1999, s. 279), który podkreśla, że w Akcie Końcowym po raz pierwszy ustalono i skodyfikowano system wartości w skali europejskiej i pozaeuropejskiej. Podstawowe kompendium na temat ewolucji procesu KBWE patrz A. Bloed, *Dwadzieścia lat procesu KBWE od konfrontacji do współpracy*, Warszawa 1995, zwł. s. 8–46; A. Rzepliński, *Posłowie*, w: *ibid.*, s. 110–111.

³ „W dziedzinie praw człowieka i podstawowych wolności Państwa uczestniczące będą postępować zgodnie z celami i zasadami Karty Narodów Zjednoczonych i z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka. Będą one również wypełniać obowiązki określone w deklaracjach i porozumieniach międzynarodowych w tej dziedzinie, włączając w to między innymi Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka, jeśli są one nimi związane” (cyt. za: R. Matysiuk, R. Rosa, *Bezpieczeństwo i prawa człowieka systemie KBWE/OBWE*, Siedlce 2008, s. 61).

⁴ Układ zagadnień odpowiadał zakresowi tematycznemu obrad podzespołów roboczych. Składały się nań: 1. Kontakty między ludźmi (spotkania, łączenie rodzin, małżeństwa – miały być rozpatrywane „życzliwie”), podróże, spotkania młodzieżowe, sport; 2. Informacja, poprawa dostępu do informacji ustnej i drukowanej, filmowej, radiowej, telewizyjnej, poprawa warunków pracy dziennikarzy; 3. Współpraca i wymiana w dziedzinie kultury; 4. Współpraca i wymiana w dziedzinie oświaty (m.in. sprzyjanie zawieraniu bezpośrednich uzgodnień między uniwersytetami oraz wyższymi uczelniami i instytutami badawczymi w ramach międzyrządowych porozumień). Poprzedzała je preambuła, która stanowiła m.in., że podpisujące dokument państwa są „zdecydowane tym samym współpracować ze sobą, niezależnie od systemów politycznych, ekonomicznych i społecznych, w celu stworzenia lepszych warunków we wspomnianych powyżej dziedzinach, w celu rozwijania i umacniania istniejących form współpracy, a także opracowywania nowych dróg i środków odpowiadających tym celom; przekonane, że współpraca powinna być realizowana przy pełnym poszanowaniu zasad regulujących stosunki między państwami uczestniczącymi, jak zostały one wyrażone w odpowiednim dokumencie” (cyt. za: R. Matysiuk, R. Rosa, *Bezpieczeństwo i prawa człowieka*, s. 68–75).

⁵ O znaczeniu procesu KBWE dla rozwoju koncepcji praw człowieka w relacjach Wschód–Zachód traktuje wiele wartościowych prac, patrz np.: D.C. Thomas, *The Helsinki Effect: Origins of the European Security System. The Helsinki Process Revisited, 1965–75*, red. A. Wenger, V. Mastny, Ch. Nuenlist, London 2008; A. Heraclides, *Security and Co-operation in Europe. The Human Dimension 1972–1992*, London 1993; S.B. Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold*

pierwszą Aktu Końcowego, dotyczącą potwierdzenia granic i wyrzeczenia się użycia siły w stosunkach międzynarodowych, jako obligatoryjną, uznając koszyk humanitarny za niezobowiązującą deklarację intencji. Obawy krajów komunistycznych wynikały głównie ze stworzenia niebezpiecznej możliwości ingerencji Zachodu w ich sprawy wewnętrzne, przygotowywały się zatem na taką ewentualność⁶. Ten niepokój był uzasadniony, po początkowym bowiem wahaniu Stany Zjednoczone i inne kraje demokratyczne uznały prawa człowieka i jego podstawowe wolności za zasadny i uprawniony przedmiot dialogu oraz negocjacji i rozmów między Wschodem a Zachodem⁷.

Interesująca jest zatem odpowiedź na pytanie, w jaki sposób to zagadnienie było obecne w polityce państw zachodnich wobec Polski w latach 1975–1981. Cezurę początkową umownie wyznacza podpisanie Aktu Końcowego KBWE, zamykającą zaś wprowadzenie w Polsce stanu wojennego 13 grudnia 1981 r., który otworzył zupełnie nowe postrzeganie przez Zachód sytuacji w PRL odnośnie do tej kwestii. Jednocześnie w drugiej połowie lat 70. doszło do wzrostu napięć politycznych, kryzysu gospodarczego i pogorszenia nastrojów społecznych nad Wisłą wyrażającego się m.in. powstaniem opozycji politycznej, co w konsekwencji prowadziło do protestu w 1980 r. i powstania NSZZ „Solidarność”, a także miało swoje przełożenie na politykę Zachodu wobec PRL.

Analizą zostały objęte te demokratyczne państwa, które utrzymywały w tym okresie najbardziej rozwinięte stosunki z Warszawą, co więcej, władzom peerelowskim szczególnie zależało na dobrych relacjach z nimi. Uwzględniono więc politykę najważniejszych krajów pozaeuropejskich – Stanów Zjednoczonych i Kanady, demokracji zachodnioeuropejskich – Wielkiej Brytanii, Republiki Federalnej Niemiec i Francji oraz krajów skandynawskich.

Istotny problem badawczy stanowi zatem pytanie, do jakiego stopnia kwestia praw człowieka była obecna w ich stosunkach z Warszawą oraz jaką odgrywała w nich rolę. Należy także zastanowić się, czy poszczególne państwa prowadziły spójne działania w tej materii, czy też niejednakowo podchodziły do możliwości wykorzystania tego czynnika w polityce wobec Polski. Ujęcie porównawcze pozwala na pokazanie różnic i podobieństw w realizacji tego elementu w relacjach z PRL związanych zarówno z uwarunkowaniami kontaktów z Warszawą, jak i własnymi czynnikami wewnętrznymi. Osobne miejsce zajmuje pytanie, jak dalece działania demokracji zachodnich brały pod uwagę politykę władz peerelowskich i rozwój sytuacji

---

War. *A Transnational History of the Helsinki Network*, Cambridge 2011. Na ten temat patrz ważne publikacje naukowe zawierające interesujące artykuły o prawach człowieka m.in.: *Human Rights in Europe during the Cold War*, red. K. Brathagen, R. Mariager, K. Molin, London 2014.

⁶ R. Davy, *Helsinki myths. Setting the second straight on the Final Act of the CSCE 1975*, „Cold War History” 2009, t. 9, nr 1, s. 1–22; W. Jarząbek, *Polska wobec Konferencji Współpracy i Bezpieczeństwa w Europie 1964–1975. Plany i rzeczywistość*, Warszawa 2008.

⁷ H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 1996, s. 837.

wewnętrznej nad Wisłą. Innymi słowy, czy podejście oraz cele polityczne Zachodu ewoluowały wraz z przemianami zachodzącymi w Polsce w interesującym nas okresie. Jednym z istotnych elementów rozważań jest także stosunek demokracji zachodnich do narodzin i rozwoju opozycji politycznej w PRL. Trzeba się zastanowić, czy użycie praw człowieka odgrywało jakąś rolę we wsparciu ruchu dysydenckiego przez USA i inne państwa. Interesująca jest też odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu ich działania na tym polu wpływały na zmianę podejścia rządu komunistycznego do kwestii wewnętrznych, przede wszystkim przeciwników politycznych w drugiej połowie lat 70., oraz opozycji solidarnościowej powstałej po Sierpniu '80. Na koniec trzeba zastanowić się nad zasadniczą kwestią – czy wykorzystanie praw człowieka było skuteczne i przyniosło korzyści w działaniach podejmowanych wobec Polski.

Mimo podjęcia w ostatnich latach nowych badań związanych z prawami człowieka zagadnienie ich obecności w polityce zachodnich demokracji wobec PRL nie zostało jeszcze całościowo zbadane. Istnieją nieliczne monografie pokazujące zwłaszcza rolę tego czynnika w polityce Stanów Zjednoczonych wobec Europy Wschodniej i Polski, ale nie wyczerpują one tematu⁸. Również w przypadku Wielkiej Brytanii literatura przedmiotu jest dosyć ograniczona⁹. W wielu publikacjach, w których poruszono problemy brytyjskiej polityki zagranicznej w aspekcie praw człowieka, nie znajdziemy informacji o Polsce¹⁰. Zagadnienia praw człowieka były uwzględniane w pracach dotyczących stosunków PRL–RFN, aczkolwiek nie doczekały się odrębnej monografii¹¹. W niewielkim stopniu dotyczą Polski ogólne opracowania na temat wykorzystania tej kwestii przez Bonn¹². W przypadku pracy omawiającej sto-

⁸ Z najważniejszych istniejących już prac w języku polskim patrz: A. Mania, *Détente i polityka Stanów Zjednoczonych wobec Europy Wschodniej styczeń 1969–styczeń 1981*, Kraków 2003, s. 51–53 i 143–144; J. Tyszkiewicz, *Rozbijanie monolitu. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Polski 1945–1988*, Warszawa 2015, s. 382–384, 395–453; oraz anglojęzyczna praca S.B. Snyder, *Human Rights*, która skupiła się jednak na wpływie działalności organizacji pozarządowych na politykę Waszyngtonu i w niewielkim stopniu uwzględniła tematykę polską.

⁹ Wstępne ustalenia badawcze na ten temat patrz J. Tebinka, *Polityka Wielkiej Brytanii wobec opozycji demokratycznej w Polsce i innych krajach bloku radzieckiego w latach 1975–1980*, w: *Opozycja demokratyczna w PRL w latach 1976–1981*, red. W. Polak, P. Ruchlewski, J. Kufel, Gdańsk 2012.

¹⁰ L. Ratti, *Britain, Ost- and Deutschlandpolitik, and the CSCE (1955–1975)*, Bern 2008; K. Hebel, *Propaganda tools and idealistic goals Britain and the Cold War politics of human rights in the CSCE, 1972–73*, w: *Human Rights in Europe during the Cold War*, red. K. Brathagen, R. Mariager, K. Molin, London 2014, s. 113–136; M. Hurst, *British Human Rights Organizations and Soviet Dissent, 1965–1985*, London 2016. Wyjątek stanowi książka autorstwa T. Beamish i G. Hadleya (*The Kremlin's Dilemma. The Struggle for Human Rights in Eastern Europe*, London 1979), która jest jednak bardziej bieżącym zapisem wydarzeń niż pogłębioną analizą naukową.

¹¹ D. Bingen, *Polityka Republiki Bońskiej wobec Polski 1949–1992*, Kraków 1997; W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy*, Warszawa 2011.

¹² M. Peter, *Sicherheits und Entspannung. Die KSZE-Politik der Bundesregierung in den Krisen-jahren 1978–1981*, w: *Die KSZE im Ost-West-Konflikt. Internationale Politik und gesellschaftliche*

sunki polsko-francuskie zagadnieniu praw człowieka nie poświęcono uwagi, ale np. prezentowano szczegółowo stosunki kulturalne, które przede wszystkim budziły zainteresowanie Paryża i były traktowane jako realizacja Aktu Końcowego KBWE¹³. W przypadku krajów skandynawskich badacze z Danii i Norwegii dostrzegają ogólnie problematykę obecności praw człowieka w polityce zagranicznej tych państw¹⁴. Zaskakujące jest natomiast, że tego zagadnienia nie wyodrębniają historycy szwedzcy¹⁵. W nielicznych wzmiankach dotyczących Polski traktuje się ją jako część bloku wschodniego, kraj mający swoją specyfikę, ale niebudzący szczególnego zainteresowania wśród badaczy. Wyjątek stanowi jedna, ostatnio wydana monografia dotycząca stosunków Szwecji z PRL w latach 80.¹⁶ Zupełnie nieobecny jest ten problem w pracach dotyczących relacji Kanady z Polską¹⁷. Warto zauważyć, że także polityka demokracji zachodnich wobec Warszawy w okresie „Solidarności” nie była całościowo rozpatrywana, a w istniejących już opracowaniach, dotyczących zwłaszcza okresu 1980–1989, nowe, ostatnio odtajnione materiały z archiwów zachodnich dotyczące praw człowieka zostały wykorzystane w małym stopniu¹⁸.

Zagraniczny aspekt działań opozycji nad Wisłą zajmuje niewiele miejsca w licznych pracach na ten temat wydanych w Polsce¹⁹. W opracowaniu poświęconym kwestiom międzynarodowym w myśli dysydenckiej w PRL w latach 1976–1980 temat polityki Zachodu wobec Warszawy, a zwłaszcza wykorzystaniu praw człowieka, nie jest poruszony, choć trzeba dostrzec cen-

---

Transformation 1975–1990, red. M. Peter, H. Wentker, München 2012; por. też idem, *Die Bundesrepublik im KSZE-Prozess 1975–1983. Die Umkehrung der Diplomatie*, Oldenbourg 2015.

¹³ D. Jarosz, M. Pasztor, *Polska–Francja 1970–1980: relacje wyjątkowe?*, Warszawa 2006.

¹⁴ N. Petersen, *Europeisk og global engagement 1973–2003 (Dansk Udenrigspolitik Historie*, t. 6, red. C. Due-Nielsen, O. Feldbæk, N. Petersen), København 2004, rozdział: *Danmark og Konferencen om Sikkerhed og Samarbejde I Europa (CSCE)*; R. Tamnes, *Oljealder 1965–1995 (Norsk Utenrikspolitikk Historie*, t. 6), Oslo 1997, rozdział: *Menneskerettigheter: prinsipp og konsekvens*.

¹⁵ U. Bjereld, A.W. Johansson, K. Molin, *Sveriges säkerhet och världens fred. Svensk utrikespolitik under kalla kriget*, Stockholm 2008.

¹⁶ K. Misgeld, K. Molin, P. Jaworski, *Solidaritet och diplomati: Svenskt fackligt och diplomatiskt stöd till Polens demokratisering under 1980-talet*, Stockholm 2015.

¹⁷ Interesujący tom studiów poświęconych kanadyjskiej polityce w kwestii praw człowieka, w tym w aspekcie zimnowojennym *Human Rights in Canadian Foreign Policy* (red. R.O. Matthews, C. Pratt, Kingston–Montreal) został opublikowany w 1988 r., a więc w czasie, gdy niedostępne były archiwa dotyczące polityki Ottawy w drugiej połowie lat 70. W tomie tym jest też tekst o Polsce, ale dotyczy w większości okresu późniejszego (S. Szlek Miller, *The Polish Case*, w: ibid.).

¹⁸ P. Pleskot, *Kłopotliwa Panna „S”. Postawy polityczne Zachodu wobec „Solidarności” na tle stosunków z PRL (1980–1989)*, Warszawa 2013.

¹⁹ Z najważniejszych publikacji zwartych wymieńmy: A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994; idem, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Warszawa 2011; idem, *Rewolucja Solidarności 1980–1981*, Kraków 2014; A. Machcewicz, *Bunt. Strajki w Trójmieście. Sierpień 1980*, Gdańsk 2015; G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*, Warszawa 2006; A. Anusz, Ł. Perzyna, *Konfederacja. Rzecz o KPN*, Warszawa 2009; *Konfederacja Polski Niepodległej w drodze do wolności*, red. M. Wenklar, Kraków 2011.

ne informacje dotyczące przemysłów opozycji na temat KBWE, w tym głównie polityki USA w okresie administracji prezydenta Jimmy'ego Cartera²⁰. W ostatnich latach podjęto natomiast badania nad stosunkiem władz PRL i opozycji demokratycznej do praw człowieka w procesie KBWE²¹. Literatura ta została zatem wykorzystana dla skonfrontowania widzenia przez państwa zachodnie sytuacji dysydentów w PRL z rzeczywistą sytuacją. W pracy wykorzystaliśmy także najważniejsze wydawnictwa źródłowe dotyczące ruchu dysydenckiego i polityki wobec niego władz komunistycznych²².

Pracę otwiera rozdział Jakuba Tyszkiewicza poświęcony obecności praw człowieka w polityce USA wobec PRL w drugiej połowie lat 70. Waszyngton, zwłaszcza w okresie prezydentury Cartera, w najwyższym stopniu wpłótł tę tematykę w politykę zagraniczną i był liderem w poruszaniu tej kwestii w relacjach bilateralnych. Następnie Jacek Tebinka omawia problem wykorzystania praw człowieka w polityce bliskiego sojusznika amerykańskiego, a także ważnego partnera gospodarczego PRL – Wielkiej Brytanii. Z kolei Wanda Jarząbek porusza obecność tej tematyki w polityce dwóch znaczących państw na kontynencie europejskim – RFN i Francji, z którymi Warszawa w tym okresie utrzymywała ożywione kontakty na różnych polach współpracy. Paweł Jaworski podejmuje natomiast kwestię wykorzystania praw człowieka w postępowaniu państw skandynawskich – Szwecji oraz Danii i Norwegii – w stosunku do Polski. Tom zamyka opracowanie Jacka Tebinki poświęcone użyciu praw człowieka przez Kanadę w polityce wobec Warszawy. Ze względu na stosowanie przez poszczególne państwa różnych elementów z arsenału praw człowieka oraz w niejednakowym natężeniu zdecydowaliśmy się pozostawić swobodę autorom w wyborze wewnętrznej struktury swoich rozdziałów w celu lepszego podkreślenia podobieństw i odrębności zachowań demokracji zachodnich w ich relacjach z Polską.

Przygotowanie pracy wymagało przeprowadzenia pogłębionej kwerendy źródłowej w archiwach zagranicznych, która objęła przede wszystkim nowe materiały źródłowe, niemal niewykorzystane dotąd przez historyków, w większości odtajnione w ostatnich latach. W przypadku Stanów

---

²⁰ Ł. Jasiński, *Kwestie międzynarodowe w myśli opozycji demokratycznej w PRL 1976–1980*, Gdańsk 2009.

²¹ W. Jarząbek, *An Escalating Problem: The People's Republic of Poland and Human Rights in the CSCE Process, 1975–1983*, w: *Entangled Protest. Transnational Approaches to the History of Dissent in Eastern Europe and the Soviet Union*, red. R. Brier, Osnabrück 2013; eadem, *Kropla drążąca skałę – prawa człowieka a polityka władz PRL i opozycji wobec konferencji przeglądowej KBWE w Madrycie*, w: *Opozycja antykomunistyczna w krajach bloku wschodniego w latach 1945–1989*, red. M. Świder, K. Łabędź, Kraków 2014.

²² *Kryptonim „Pegaz” Służba Bezpieczeństwa wobec Towarzystwa Kursów Naukowych 1978–1980*, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2008; *Kryptonim „Gracze”. Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu Obrony Robotników i Komitetów Samoobrony Społecznej „KOR” 1976–1981*, wybór, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, G. Waligóra, Warszawa 2010; oraz wspomnienia J.J. Lipskiego, *Komitet Obrony Robotników KOR: Komitet Samoobrony Społecznej*, Gliwice 1988.

Zjednoczonych podstawę archiwalną stanowiły zwłaszcza dokumenty z bibliotek prezydenckich Geralda Forda w Ann Arbour, Jimmy'ego Cartera w Atlancie, Ronalda Reagana w Simi Valley oraz National Archives w Waszyngtonie (w tym dostępna w sieci baza Access to Archival Databases, zawierająca depesze wytworzone przez dyplomację amerykańską z lat 1975–1979) oraz archiwalia Departamentu Stanu, odtajnione w ramach Freedom of Information Act (również dostępne w internecie). Podstawowym źródłem do przedstawienia praw człowieka w brytyjskiej polityce zagranicznej były zbiory The National Archives w Kew pod Londynem. W przypadku RFN podstawę badań stanowiły materiały MSZ RFN. Przydatne były też dokumenty przechowywane w Archiwum Polityki Chrześcijańsko-Demokratycznej w Fundacji Konrada Adenauera (Archiv für Christlich-Demokratische Politik) i Archiwum Fundacji im. Friedricha Eberta (Archiv der sozialen Demokratie), szczególnie kolekcje prywatne polityków niemieckich. Podstawę opisu działań Paryża na polu praw człowieka stanowiły materiały MSZ. Źródła z francuskich archiwów prezydenckich dotyczące Polski nie były tak licznie reprezentowane. W przypadku państw skandynawskich analizę oparto na kwerendzie w archiwach ministerstw spraw zagranicznych w Sztokholmie i Oslo. Mimo podejmowanych prób nie udało się natomiast uzyskać dostępu do kolekcji znajdujących się w archiwum MSZ w Kopenhadze. Z tego powodu posiłkowano się kopiami duńskiej dokumentacji przesyłanej partnerom norweskim. Najbardziej interesujące materiały pozwalające na analizę kanadyjskiej polityki wobec Polski w kwestii praw człowieka znalazły się w archiwum państwowym (Library and Archives Canada) w Ottawie. Istotne uzupełnienie z polskiej strony stanowiły materiały z Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, natomiast rozczarowują pod kątem analizy praw człowieka dokumenty z zespołu KC PZPR zdeponowane w Archiwum Akt Nowych²³.

Z publikowanych wydawnictw źródłowych wykorzystanych w pracy trzeba wspomnieć o tomach przedstawiających amerykańską politykę zagraniczną *Foreign Relations of the United States*, głównie za czasów Cartera²⁴, brytyjskie dokumenty *Documents on British Policy Overseas* (w tym tom poświęcony polityce Polski w okresie „Solidarności” i stanu wojennego)²⁵ oraz niemieckie *Akten*

²³ Dokładny wykaz zespołów archiwalnych objętych kwerendą na potrzeby tej pracy patrz Bibliografia.

²⁴ *Foreign Relations of the United States 1977–1980* (dalej cyt.: FRUS 1977–1980), t. 2: *Human Rights and Humanitarian Affairs*, Washington 2013, t. 20: *Eastern Europe*, Washington 2015.

²⁵ *Documents on British Policy Overseas* (dalej cyt.: DBPO), seria III, t. 1: *Britain and the Soviet Union 1968–1972*, red. G. Bennett, K.A. Hamilton, London 1997, t. 2: *The Conference on Security and Cooperation in Europe, 1972–75*, red. G. Bennett, K.A. Hamilton, London 1997, t. 3: *Détente in Europe 1972–1976*, red. G. Bennett, K.A. Hamilton, London 2001; t. 8: *The Invasion of Afghanistan and UK-Soviet Relations, 1979–1982*, red. R.A. Smith, P. Salmon, S.R. Twigge, London 2012, t. 10: *The Polish Crisis and Relations with Eastern Europe, 1979–1982*, red. I. Tombs, R. Smith, London 2017.

zur *Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*²⁶. Stenogramy dyskusji w brytyjskim parlamencie dotyczące obecności kwestii praw człowieka w polityce zagranicznej, przede wszystkim w Izbie Gmin, są dostępne online na stronie HANSARD 1803–2005²⁷. Wykorzystano także korpus polskiego wydawnictwa źródłowego *Polskich Dokumentów Dyplomatycznych* z lat 70.

Niewiele informacji na temat obecności praw człowieka w polityce wobec PRL prowadzonej przez demokracje zachodnie w drugiej połowie lat 70. można znaleźć we wspomnieniach czołowych polityków i dyplomatów z tych krajów²⁸.

Kwerendą prasową objęto również najważniejsze, opiniotwórcze tytuły prasowe w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i państwach skandynawskich.

Powstanie książki było możliwe dzięki grantowi badawczemu Narodowego Centrum Nauki UMO-2014/13/B/HS3/04900 pt. *Prawa człowieka w polityce państw zachodnich wobec Polski w latach 1975–1981*, realizowanemu w latach 2015–2018, którego kierownikiem był Jakub Tyszkiewicz.

---

²⁶ *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland* (dalej cyt.: AAPD) 1976, München 2007, AAPD 1977, t. 1, München 2008, AAPD 1980, t. 1–2, München 2011, AAPD 1981, t. 1–3, München 2012.

²⁷ <http://hansard.millbanksystems.com/commons> (dostęp: 17.11.2017).

²⁸ Dokładniejszy wykaz wykorzystanej literatury wspomnieniowej patrz *Bibliografia*.